

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Robert Heilbroner: *Οι Φιλόσοφοι τον Οικονομικού Κόσμου: Η Ξογή και οι ιδέες τους*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2000, σσ. 473.

Πολλά βιβλία θεωρούνται "κλασικά" στα οικονομικά, άλλα γιατί αποτελούν την θεμελιώδη βάση για την ανάπτυξη σχετικών θεωριών, άλλα γιατί εμπεριέχουν πρωτοποριακές ιδέες που ακόμη επιδρούν στην διαμόρφωση ιδεολογικών και άλλων ρευμάτων σκέψης, και άλλα γιατί με αυτά μεγάλωσαν και γαλουχήθηκαν γενεές οικονομολόγων και άλλων κοινωνικών ερευνητών. Το παρουσιαζόμενο βιβλίο του Heilbroner μάλλον εμπίπτει στον τελευταίο από αυτούς τους χαρακτηρισμούς ενός "κλασικού" έργου. Ο συγγραφέας, δημοσίευσε το βιβλίο αυτό το 1953 και έκτοτε έχει επιτύχει μέχρι τώρα επτά επανεκδόσεις ενώ έχει μεταφρασθεί σε πάνω από είκοσι διαφορετικές γλώσσες και έχει χρησιμοποιηθεί ως βασικό εγχειρίδιο "γνωριμίας" με την ιστορία οικονομικής σκέψης από εκατομμύρια σπουδαστές ανά τον κόσμο.

Ο Heilbroner, χωρίς να παραμένει στατικός, συμπεριέλαβε στις επανεκδόσεις του βιβλίου του κάποιες σημαντικές θεωρητικές και εμπειρικές καταστάσεις που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια των 35 χρόνων που αυτό βρίσκεται σε κυκλοφορία. Αποκλειστικός στόχος του είναι να περιγράψει και να δώσει, στους μη ειδικούς και στους πρωτοεισαγόμενους στα οικονομικά, τις σημαντικές θεωρίες και τους ανθρώπους που τις ανέπτυξαν και διαμορφώνουν, όπως είπε ο J. M. Keynes, "την πορεία του κόσμου".

Το βιβλίο αποτελείται από 11 κεφάλαια στα οποία παρουσιάζεται με σύντομο αλλά ουσιαστικό περιεχόμενο η πνευματική διαδρομή των οικονομολόγων για την ανάπλαση, ερμηνεία, πρόγνωση και πρόβλεψη της λειτουργίας και πορείας του "οικονομικού κόσμου". Ο συγγραφέας, μολονότι επισημαίνει ότι η στενή οικονομική ερμηνεία του κοινωνικού γίνεσθαι στερεί αίγλη από την σύγχρονη οικονομική επιστήμη, δεν εγκαταλείπει την παραδοσιακή Αγγλοσαξονική προσέγγιση της ιστορίας της οικονομικής σκέψης παραλείποντας έτσι την διασύνδεσή της με την αρχαία ελληνική σκέψη και επίδραση. Έχοντας αυτό το μειονέκτημα η παρούσα εργασία αρχίζει το ταξίδι της με το "πλοίο της ιστορίας" από το τέλος του μεσαίωνα

και τις απαρχές της εμποροκρατίας. Με πολύ γλαφυρό και ελκυστικό τρόπο για τον αναγνώστη- τόσο ξεκούραστα και απολαυστικά γλαφυρό που μπορεί να διαβάσει κανείς το βιβλίο σε ώρες χαλάρωσης σε κάποια παραλία της Αίγινας- ο συγγραφέας, περιγράφει, δανειζόμενος στοιχεία από την οικονομική ιστορία της Ευρώπης του 17^{ου} αιώνα, με ποιον τρόπο οι άνθρωποι άρχισαν την έντονη και μαζική τους "επανάσταση" κατά των υλικών και θεσμικών εμποδίων που δεσποτικά κυριαρχούσαν στην ζωή τους. Ο ρόλος του εμπόρου επιχειρηματία στην διαμόρφωση νέων ιδεωδών κατά της φτώχειας και της υποδούλωσης των ανθρώπων στις διάφορες "κατασκευαζόμενες" εξουσίες, παρουσιάζεται με τόσο πολύ πειστικό τρόπο στο 2^ο κεφάλαιο, ώστε θα άξιζε την δέουσα προσοχή και ενδιαφέρον από μεγάλο μέρος της ελληνικής επιχειρηματικής τάξης που αρέσκεται και έλκεται σε αυτόν τον ρόλο. Το παρόν βιβλίο, όπως επισημάναμε, αποτελεί μόνο ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο στις βασικές και θεμελιώδεις ιδέες, αρχές και θεωρίες των οικονομικών, και έτσι δεν μπορεί να προβάλει κανείς τις παρατηρούμενες παραλείψεις και "εκκρεμότητες" που έχει. Γι' αυτό και αμελώντας τις παραλείψεις του, με σχετικά μικρό κόστος ανάγνωσης (περίπου 40 σελίδες), ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί τις επιδράσεις (θεωρητικές και εμπειρικές) που δέχθηκε ο πατέρας της οικονομικής επιστήμης Adam Smith για να διαμορφώσει το "όραμά" του για την λειτουργία της οικονομίας και τον τρόπο που μπορούν να επιλυθούν τα διάφορα οικονομικά προβλήματα που καταδυναστεύουν την ζωή των πολλών και φτωχών και όχι των ολίγων και πλουσίων. Στο 4^ο κεφάλαιο, ο συγγραφέας, αναπλάθει την προσπάθεια των κλασικών οικονομολόγων των αρχών του 19^{ου} αιώνα να ερμηνεύσουν τάσεις και να προωθήσουν λύσεις για το θέμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των εξής εμπειρικών και θεσμικών καταστάσεων: πληθυσμιακή πίεση- έλλειψη υλικών αγαθών- τεχνολογική πρόοδο- ανισοκατανομή πλούτου. Ο συγγραφέας, παρουσιάζει την αλληλεπίδραση αυτών των καταστάσεων μέσα από τις πένες δύο εκ των μεγαλύτερων οικονομολόγων του Robert Malthus και του David Ricardo με τέτοιον τρόπο ώστε ο σύγχρονος αναγνώστης να συμμερίζεται τις ανησυχίες τους και τον "κόπο" των προσπαθειών τους να εμποδίσουν και να αμβλύνουν μια καθολική δυστυχία. Χωρίς να κουράζει τον αναγνώστη και ειδικότερα τον μη ειδικό, με θεωρητικές λεπτομέρειες, ο συγγραφέας δείχνει ότι οι περισσότερες και ουσιαστικότερες θεωρητικές εξελίξεις στις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα στην οικονομική, πήγαζαν πρωτίστως- σε αντίθεση προς την σύγχρονη εποχή- από τις αναζητήσεις επίλυσης ουσιαστικών και εμπειρικών προβλημάτων κυρίως και κατά πολύ δευτερεύοντα τρόπον από θεωρητικά διλήμματα και "σχολαστικές" διερευνήσεις. Γι' αυτό και στο 5^ο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρουσιάζει τα

όνειρα ουτοπικών σοσιαλιστών του 19^{ου} αιώνα που τα ανέδειξε η αγωνία της δυστυχίας των ανέργων από το κύμα της τεχνολογικής επανάστασης και της απουσίας της κρατικής παρέμβασης και βοήθειας. Η συγγραφή του "επαναστατικού" *Κεφαλαίου* του Karl Marx που στόχο είχε να προβάλει τις λειτουργικές, θεσμικές και κοινωνικές αδυναμίες του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και της ατομικής ιδιοκτησίας, συσχετίζεται από τον Heilbroner με τις προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα του- μια τακτική που διαφαίνεται σε όλο το βιβλίο αφού η βάση ερμηνείας των ιδεών, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι ο εμπειρικός κόσμος των εξεταζομένων "οικονομικών φιλοσόφων". Με τον τρόπο αυτόν ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ξεκάθαρα την ισχύ της προσωπικής και ατομικής εμπειρίας και ιδιοσυγκρασίας στην διαμόρφωση ιδεών και θεωριών. Το ημιτελές όραμα του Marx για την διαμόρφωση ενός συστήματος χωρίς ιδιοκτησία, καταπίεση και εκμετάλλευση, παρά το γεγονός ότι επέδρασε περισσότερο στον σχεδιασμό και εφαρμογή "εμπειρικών πειραμάτων" και λιγότερο στην διαμόρφωση της σύγχρονης οικονομικής σκέψης και δεν έχει σήμερα- σε σχέση με την δεκαετία που γράφτηκε το βιβλίο- τόσο ένθερμους οπαδούς, δεν παύει να είναι ελκυστικό αφού ενισχύει την ορθή πεποίθηση ότι πάντα θα πρέπει να αναζητούνται νέες λύσεις δια μέσου της κριτικής των κατεστημένων καταστάσεων και θεωρητικών σχημάτων.

Σε αντίθεση με την εμπειρική ερμηνεία του Marx οι μετέπειτα οικονομολόγοι που έθεσαν τα θεμέλια της Νεοκλασικής Σχολής ακολουθώντας την Αριστοτέλεια αναζήτηση για την ερμηνεία της ουσίας των πάντων, ανέπτυξαν θεμελιώδεις θεωρίες και ερμηνείες της ατομιστικής οικονομικής δράσης που φανερώνεται με ξεκάθαρο τρόπο στην διασύνδεση: ελευθερία - κίνητρα - δραστηριότητες. Οι θεωρίες τους που εμφανίστηκαν στο Βικτωριανό περιβάλλον του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα απασχολούν τον συγγραφέα στο 7^ο κεφάλαιο ο οποίος χωρίς να τις αναπλάθει με φορμαλιστικό τρόπο δείχνει στον ανειδίκευτο αναγνώστη την ουσία των επιχειρημάτων τους. Στο ίδιο κεφάλαιο -κατά παρέκκλιση της συνήθους διάκρισης σε διαφορετικά κεφάλαια των διαφόρων οικονομικών σχολών και ρευμάτων- ο συγγραφέας, παρουσιάζει τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις, ερμηνείες και προτάσεις εναντίον της ανισοκατανομής του πλούτου του Αμερικανού Henry George και του Άγγλου John Hobson.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια του βιβλίου είναι αφιερωμένα στον τρόπο που δύο μεγάλοι στοχαστές του αιώνα μας ο Αμερικάνος Thorstein Veblen και ο Άγγλος John Maynard Keynes ανεξήτησαν λύσεις σε θεμελιώδη προβλήματα της κοινωνίας, όπως την καταπίεση που ασκεί ο πλούτος συνυπάρχοντας με

την φτώχεια και την αδυναμία των εργαζομένων να κατοχυρώσουν την εργασία τους σε ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς. Ο πρώτος από τους διανοουμένους αυτούς στηριζόμενος σε κοινωνιολογικές παρατηρήσεις επεχείρησε να θέσει τις βάσεις θεσμικών μεταβολών για την επίλυση των οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων. Ο δεύτερος, έδωσε "πνοή" ζωής στο σύστημα της ελεύθερης οικονομίας προτείνοντας την ενεργότερη κρατική παρέμβαση αλλά προειδοποιώντας όμως ταυτόχρονα για την ανικανότητα των πολιτικών που έπρεπε "δυστυχώς" να πάρουν αποφάσεις για εντονότερη κρατική παρέμβαση της οικονομίας. Ένας τρίτος μεγάλος οικονομολόγος του αιώνα μας, στον οποίον ο συγγραφέας αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο (το 10ο), είναι ο Joseph Schumpeter του οποίου η σημαντική θεωρία για τον ρόλο του επιχειρηματία και των καινοτομιών του ως πηγή της δημιουργικής καταστροφής είναι ένα θέμα που όλο και περισσότερο χώρο καταλαμβάνει στα σύγχρονα οικονομικά εγχειρίδια. Ο συγγραφέας κλείνει το βιβλίο του με το ερώτημα εάν ήλθε "το τέλος της φιλοσοφίας του οικονομικού κόσμου" (κεφ. 11^ο) για να απαντήσει ότι εξετάζοντας, αναγνωρίζοντας και αναπλάθοντας στο εργαστήριο της θεωρητικής αναζήτησης, την λειτουργία του καπιταλισμού, των αδυναμιών του αλλά και των δυνατοτήτων του, μπορούμε να οδηγηθούμε στην αναγεννημένη φιλοσοφία του οικονομικού κόσμου που μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση ενός καλύτερου για όλους εμπειρικού κόσμου.

Το παρόν βιβλίο βέβαια δεν εξαντλεί την πορεία εξέλιξης και διαμόρφωσης της οικονομικής επιστήμης και των διαφόρων ρευμάτων της, αλλά λόγω της επιλεκτικής και συνοπτικής του προσέγγισης έχει μια ελκτική δύναμη προς τον ανειδίκευτο αναγνώστη και κυρίως αυτόν που ασχολείται με την αναζήτηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών "οραμάτων" και λύσεων, ή αυτόν που θέλει να υπηρετήσει την οικονομική επιστήμη αφού επιστήμη χωρίς την ιστορία της είναι μια απλή σχολαστικιστική μεταφυσική.

*Αναστάσιος Α. Καραγιάννης
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης*

Adam Smith: *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών, Βιβλία I & II.* **Ελλην. Μετφ. Χ. Βαλλιάνος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, σσ. 506.**

Ο Adam Smith θεωρείται από τους περισσότερο οικονομολόγους ως πατέρας της επιστήμης τους και αρχηγός της φιλελεύθερης οικονομικής

σχολής που επέδρασε στην εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος και στην πρόοδο της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Μπορεί να έχουν περάσει πάνω από τρεις αιώνες από την εποχή (1776) που δημοσίευσε ο Smith την παρουσιαζόμενη οικονομική πραγματεία του, αλλά βασικά της μηνύματα παραμένουν ζωντανά και επίκαιρα.

Όσες φορές και να διαβάσει κανείς τον "Πλούτο των Εθνών" του βρίσκει όλο και νέες ιδέες, προτάσεις και παραινέσεις που τον οδηγούν σε μερική αναθεώρηση των θέσεών του για οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Γι' αυτό και ξαναδιαβάζοντας τον Smith θα επιθυμούσα να μοιρασθώ μερικές ιδέες και προτάσεις του που θεωρώ ότι ενδιαφέρουν τον Έλληνα αναγνώστη αφού σχετίζονται άμεσα με σημερινά οικονομικά και κοινωνικά θέματα και προβλήματα της χώρας μας όπως και με το σημαντικό ερώτημα για τον ρόλο του κράτους. Η βασική θέση που πηγάζει από το έργο του και που θέλουμε να τονίσουμε με τις επισημάνσεις της παρούσας βιβλιοκρισίας είναι ότι πρωτεύει ο ορθός ρόλος του κράτους και έπεται η έκτασή του. Ας δούμε όμως τα σημεία του μεταφραζομένου τμήματος της οικονομικής εργασίας του Smith που αξίζουν προσοχής και μνείας από τον αναγνώστη.

Η επισήμανση του φιλοσόφου Thomas Hobbes ότι ο "πλούτος είναι εξουσία" θεωρήθηκε από τον Smith (ο. 63), ως ο βασικός κρίκος που ερμηνεύει την διαπλοκή των κρατικών αρχών με την οικονομική εξουσία. Με σαφήνεια προειδοποίησε ο Smith ότι τα άτομα που έχουν μεγάλη οικονομική και κοινωνική εξουσία (δηλαδή οι πλούσιοι), αναπόφευκτα για να την διατηρήσουν ή και να την αυξήσουν θα επιζητήσουν να αποκτήσουν με κάθε τρόπο ανάλογη πολιτική ισχύ και δικαιοδοσία. Η ιδέα ότι ο πλούτος υπονοεί και συνοδεύεται από "εξουσία" σκιαγραφείται με ένα εμπειρικό παράδειγμα της εποχής των μέσων του 18^{ου} αιώνα. Την εποχή εκείνη, όπως περιγράφει ο Smith (σσ. 284-6, 288), οι γαιοκτήμονες αποτελούσαν μεγάλο μέρος του νομοθετικού σώματος της Αγγλίας και έτσι επέβαλαν έναν νόμο επιδότησης των τιμών των σιτηρών. Η επιδότηση αυτή είχε ως σκοπό την αύξηση της τιμής του παραγωγού ώστε να ενθαρρυνθεί η παραγωγή σίτου και έτσι η τιμή που θα πλήρωναν οι καταναλωτές να ήταν μικρότερη από αυτήν που θα καθιερωνόταν στην αγορά. Στην πραγματικότητα όμως, οι γαιοκτήμονες απόλαυσαν ένα εισόδημα από τους κόπους των φορολογουμένων, ενισχύθηκαν οι εξαγωγές και η τιμή των σιτηρών που διαμορφώθηκε στην αγορά και κλήθηκαν να πληρώσουν οι εγχώριοι καταναλωτές ήταν υψηλότερη από αυτή που θα είχε λάβει χώρα χωρίς τις επιδοτήσεις. Γι' αυτό και ο Smith επεσήμανε ότι "η επιδότηση ήταν ένα τέχνασμα για την τεχνητή ανύψωση της τιμής των σιτηρών στα επίπεδα των υψηλών τιμών" (σ. 284).

Μια άλλη περίπτωση παρόμοιας πρακτικής οικονομικής πολιτικής, υπέρ του ισχυροτέρου, παρουσιάζει ο Smith για την Αγγλία της εποχής του. Όπως περιγράφει (σσ. 109-110), οι νόμοι της Μ.Βρετανίας προστάτευαν τους επιχειρηματίες από τις πιέσεις για αύξηση μισθών που μπορούσαν ατομικά ή ομαδικά να ασκήσουν οι εργάτες. Επίσης, απαγόρευαν την λειτουργία των εργατικών ενώσεων. Ο Smith, αποδίδει αυτή την κατάσταση στο γεγονός ότι οι κεφαλαιούχοι ή εργοδότες ήταν λιγότεροι σε αριθμό και έχοντας κατανοήσει ότι έχουν γενικά ίδιο συμφέρον από την μη αύξηση των μισθών, πίεζαν τους κυβερνώντες να λάβουν σχετικά μέτρα. Γι' αυτό και επισημαίνει ότι "κάθε φορά που η νομοθεσία επιχειρεί να ρυθμίσει τις διαφορές μεταξύ των εργοδοτών και των εργατών τους, αυτοί τους οποίους συμβουλευέται είναι πάντα οι εργοδότες" (σ. 209). Επίσης, αντιτιθέμενος στις κρατικές ρυθμίσεις των τιμών και μισθών τονίζει ότι "εκεί όπου ο μισθός δεν ρυθμίζεται δια νόμου, αυτό που θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε είναι απλά ο πιο συνήθης μισθός. Και η εμπειρία φαίνεται να δείχνει ότι ο νόμος δεν μπορεί ποτέ να ρυθμίσει σωστά τον μισθό, παρ' όλον ότι συχνά ισχυρίσθηκε ότι όντως τον ρύθμισε σωστά" (σ. 123). Μολονότι οι καταστάσεις αυτές ήταν αποτέλεσμα της εμποροκρατικής πολιτικής της εποχής εκείνης για μείωση του κόστους, οι κυβερνώντες θα μπορούσαν, όπως πρότεινε ο Smith (σ. 135), ενισχύοντας τον ανταγωνισμό να βοηθήσουν στην μείωση του κόστους ακόμη και εάν αυξάνονταν οι μισθοί. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν αυξανόταν η προσπάθεια εργασίας και η καινοτομική δραστηριότητα, με άμεσο αποτέλεσμα να αυξηθεί η παραγωγικότητα υπεράνω των μισθών. Ας δούμε εάν αυτή η παρατήρηση του Smith για την δυνατότητα των εργοδοτών να επιτυγχάνουν νόμους καθήλωσης των μισθών έχει κάποια συνάφεια με αντίστοιχες πρακτικές του σήμερα.

Πριν από μερικά χρόνια στην χώρα μας, οι κυβερνήσεις, στο όνομα της "σταθεροποίησης" της οικονομίας και της απόκτησης ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος κόστους, που είχε απολεσθεί εν μέρει λόγω της πληθωριστικής πολιτικής που είχε ακολουθηθεί, χρησιμοποίησαν το "εργαλείο" της παγίωσης των μισθών. Ο απώτερος στόχος ήταν με την ενίσχυση του ανταγωνιστικού κόστους να αυξηθούν τα κέρδη και ίσως οι επενδύσεις. Δυστυχώς, όλα δείχνουν ότι η πολιτική αυτή δεν απέδωσε τα αναμενόμενα ως προς την αύξηση των επενδύσεων και την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Θα μπορούσε, αντί αυτής της πολιτικής να υιοθετηθεί η πρόταση του Smith και να ενισχυθούν- έστω και με επιδοτήσεις- η επιχειρηματικότητα, η διάχυση, αν όχι η δημιουργία, σύγχρονης τεχνολογίας και καινοτομικών διαδικασιών, ώστε να αποκτηθεί ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Φαίνεται όμως ότι οι εργοδοτικές ενώσεις αποδείχθηκε ότι διαθέτουν άμεση ή έμμεση

δυνατότητα πίεσης εντονότερη από ότι στην πραγματικότητα φαίνεται και αφήνεται να εννοηθεί.

Μια άλλη πρόταση και ιδέα που προκύπτει από την αντίθεση του Smith στις δια νόμου ρυθμίσεις της αγοράς, αφορά και την πρακτική καθιέρωσης ίδιου ύψους μισθού σε όλους τους εργαζομένους ανεξαρτήτως ικανοτήτων (π.χ. στους στρατιώτες και στους δημοσίους υπαλλήλους). Τονίζει (σ. 128), ότι η καθιέρωση ίδιας αμοιβής για όλους και όχι σύμφωνα με τις ικανότητες του καθενός και την προσπάθεια εργασίας του, θα οδηγήσει στην μείωση της παραγωγικότητας. Οι υπεύθυνοι για την άσκηση όχι μόνο της εισοδηματικής πολιτικής αλλά και για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας κατά κύριο λόγο του δημόσιου τομέα στην χώρα μας, θα πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη τους αυτή την πρόταση του Smith. Ο συγγραφέας, της έδωσε έμφαση χρησιμοποιώντας το γνωμικό "είναι προτιμότερο να παίζεις χωρίς όφελος, παρά να δουλεύεις χωρίς όφελος" (σ. 454), η εφαρμογή του οποίου στις ημέρες μας έχει καθιερωθεί σε όλες σχεδόν τις προηγμένες χώρες με την σύνδεση αμοιβής και παραγωγικότητας.

Οι περισσότεροι πολίτες μιας χώρας επιζητούν οι κρατικές αρχές να τους προφυλάσσουν από την εκμετάλλευση μιας μικρής ομάδας ατόμων. Ο Smith, δεν παρεγνώρισε αυτή την τάση και επιθυμία των ανθρώπων. Παρά την πίστη του στην "φυσική ελευθερία" των ατόμων, τόνιζε ότι το κράτος θα πρέπει να παρεμβαίνει ενεργά σε περιπτώσεις που πρέπει "η άσκηση της φυσικής ελευθερίας ορισμένων ατόμων, η οποία θα μπορούσε να υπονομεύσει την γενική ασφάλεια της κοινωνίας, [να] περιορίζεται, και οφείλει να περιορίζεται από την νομοθεσία κάθε χώρας, από την πιο δημοκρατική ως την πιο δεσποτική" (σσ. 438-9, προστέθηκε η αγκύλη). Πόσες φορές το κράτος μας προστάτευσε το σύνολο του λαού από την καταχρηστική αυθαιρεσία μικρών ομάδων ατόμων που είχαν θέσεις κλειδιά στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας; Δυστυχώς όμως οι μικρές ομάδες που έχουν την δύναμη δια μέσου της κρατικής "υποστήριξης" να εκμεταλλεύονται την πλειοψηφία μπορεί να έχουν και σημαντικούς συμμάχους. Δεν είναι εύκολο να αρνηθεί κανείς ότι ακόμη και σήμερα υπάρχουν συγγραφείς και επιστήμονες, όπως τόνισε ο Smith που δημοσιεύουν "κομματικά φυλλάδια, αυτή τη θλιβερή πηγή τόσων και τόσων προϊόντων ψευτιάς και ευτέλειας" (σ. 465) με αποκλειστικό σκοπό να εξυπηρετήσουν τους "πάτρωνές" τους και κατ' επέκταση το ατομικό τους συμφέρον.

Γιατί υπάρχουν "μονοπωλιακά" ή κλειστά επαγγέλματα βάσει κρατικών ρυθμίσεων, νόμων και σε πολλές περιπτώσεις προνομίων; Ένα ερώτημα που θα πρέπει να απασχολεί χιλιάδες, για να μην πούμε εκατομμύρια, καταναλωτές στην χώρα μας αλλά καθ' ολοκληρίαν αποσιωπάται από τους κατόχους αυτών των επαγγελματικών θέσεων (π.χ. συμβολαιογράφοι, ταξιτζήδες, ορκωτοί λογιστές, κ.λπ.). Την απάντησή του σε αυτό το ερώτημα θα την βρει ο αναγνώστης στο έβδομο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου (σσ. 100, 102-3) και στο δεύτερο μέρος του 10ου κεφαλαίου (σσ. 179-188) του Smith. Εκεί, ο συγγραφέας, τονίζει ότι υπάρχουν (τον 18^ο αιώνα στην Αγγλία και σήμερα στην Ελλάδα) πολλοί νόμοι και "αστυνομικές" ρυθμίσεις και έλεγχοι που μετατρέπουν σε μονοπώλια κάποια επαγγέλματα, επιχειρήσεις αλλά και διάφορα είδη εργασίας (με τις συντεχνίες). Η μονοπωλιακή αυτή κατάσταση θα οδηγήσει, προειδοποιεί ο Smith, σε αύξηση τιμών, αμοιβών και κερδών που καλείται να πληρώσει ο καταναλωτής, σε μεγαλύτερο ύψος από αυτό που θα καθιερώνονταν στην αγορά εάν δεν υπήρχε η κρατική παρέμβαση. Επίσης, τονίζει με έμφαση ότι η ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών από προστατευόμενα ή κλειστά επαγγέλματα, δια μέσου κρατικών ρυθμίσεων, είναι κατώτερη από αυτήν που θα παράγονταν εάν προέρχονταν από τις ανταγωνιστικές δυνάμεις της αγοράς και ειδικότερα από την επιλογή και τα κριτήρια που επιβάλλουν οι πελάτες, αφού "η πραγματική και αποτελεσματική πειθαρχία που επιβάλλεται σ' έναν τεχνίτη δεν είναι η πειθαρχία της συντεχνίας του, αλλά αυτή των πελατών του. Αυτό που περιορίζει τις απάτες και επανορθώνει την αδιαφορία του είναι ο φόβος της απώλειας της απασχόλησης του" (σσ. 193-4). Συνεπώς, αυτοί που καθαρά ωφελούνται από την κατάσταση της δημιουργίας τέτοιων μονοπωλίων είναι οι φορείς τους και το βάρος (κλοπή ευημερίας) το φέρουν οι καταναλωτές. Εάν κάποιος αναγνώστης ήθελε να συνδέσει μια προστατευτική πολιτική της χώρας μας, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα του ναυτιλιακού καμποτάξ με τα συμφέροντα που αυτό εξυπηρετεί (ακτοπλόων εφοπλιστών και ναυτικών) και αυτά που βλάπτει (κακή ποιότητα παροχής υπηρεσιών), δεν έχει παρά να προσφύγει στα εξής λόγια του Smith και θα κατανοήσει πλήρως την καταστροφική πολιτική που ακολουθήθηκε υπέρ των προστατευομένων επαγγελμάτων ή κλάδων παραγωγής: "το μονοπώλιο είναι ένας μεγάλος εχθρός της καλής διαχείρισης, που δεν είναι δυνατόν να καθιερωθεί σε μια χώρα, παρά μόνο μέσω του ελεύθερου και γενικού ανταγωνισμού, ο οποίος αναγκάζει κάθε άτομο να καταφύγει σ' αυτόν, για την υπεράσπιση των ιδίων του συμφερόντων" (σ. 218).

Μήπως όμως υπάρχουν επιπρόσθετα οφέλη για την κυβέρνηση που καθορίζει μονοπωλιακούς φραγμούς στην αγορά και τεχνικώς εμποδίζει την

λειτουργία του ανταγωνισμού που θα βελτιώσει την ποιότητα των αγαθών και θα μειώσει την τιμή τους; Αυτό είναι ένα άλλο ερώτημα που δεν δίστασε να θέσει ο Smith και να απαντήσει ότι οι κυβερνώντες έχουν άμεσα οικονομικά οφέλη από αυτή την κατάσταση. Η χορήγηση συντεχνιακών προνομίων γινόταν την εποχή εκείνη στην Αγγλία από τον βασιλιά με απώτερο σκοπό, όπως επισημαίνει ο Smith, "την απόσπαση χρημάτων από τους υπηκόους, και όχι την υπεράσπιση της κοινής ελευθερίας απέναντι σε τέτοια καταπιεστικά μονοπώλια [δηλ. τις συντεχνίες].....(που) υποχρεώνονταν να καταβάλλουν ένα ετήσιο τέλος υπέρ του βασιλιά, για την άδεια άσκησης των προνομίων που σφετερίστηκαν" (σ. 186, προστέθηκε η αγκύλη). Σήμερα βέβαια, εκτός από αυτά τα άμεσα χρηματικά οφέλη που εισπράττει η πολιτεία (π.χ. από τις άδειες των ταξί ή τις άδειες σκοπιμότητας των πλοίων, κ.λπ.) τα πλέον εμφανή είναι τα ψηφοθηρικά οφέλη που θηρεύουν οι κυβερνώντες πολιτικοί ή το πολιτικό κόστος που αυτοί ελαχιστοποιούν διά μέσου της διατήρησης αυτών των μονοπωλιακών — συντεχνιακών καταστάσεων.

Εάν ο σημερινός Έλληνας φορολογούμενος θέλει να βρει μian από τις αιτίες που προκαλεί την φοροδιαφυγή δεν έχει παρά να διαβάσει την σελίδα 383 του Smith. Σε αυτήν τονίζεται ότι η αυθαιρεσία των φορολογικών αρχών (νομοθετικών και εισπρακτικών) έχει ως αποτέλεσμα την φοροδιαφυγή που δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα μέτρο προστασίας της ιδιοκτησίας του ατόμου από την αρπαγή και κατασπατάλη της ιδιοκτησίας του. Η σπάταλη συμπεριφορά των κυβερνώντων ή αυτό που σήμερα η σχολή της δημοσίας επιλογής (public choice school) χαρακτηρίζει ως ατομικό συμφέρον των πολιτικών, δεν θα μπορούσε να βρει καλύτερη απόδοση των αρνητικών της συνεπειών από τις λέξεις του Smith που αξίζει να τις παραθέσουμε αυτολεξεί: "δεν υπάρχει μεγαλύτερο θράσος και αλαζονεία από αυτό των βασιλέων και των υπουργών που υποκρίνονται ότι φροντίζουν για την μη σπάταλη συμπεριφορά των πολιτών και περιορίζουν τις δαπάνες τους είτε με νόμους για τα αγαθά πολυτελείας, είτε με την απαγόρευση της εισαγωγής αυτού του είδους των αγαθών. Οι πλέον σπάταλοι της κοινωνίας είναι πάντα και χωρίς καμιά εξαίρεση αυτοί οι ίδιοι" (σ. 468).

Διαβάζοντας τον Smith αντιλαμβάνεται κανείς πόσο σε μερικά ζητήματα δεν έχει αλλάξει η ατομική συμπεριφορά και η πολιτική νοοτροπία των κατεχόντων την κρατική εξουσία τους τελευταίους τρεις αιώνες. Αντιπαραβάλλοντας τις παρατηρήσεις, επισημάνσεις και προτάσεις του για διάφορα θέματα, με αντίστοιχα που συμβαίνουν στις ημέρες μας και στην χώρα μας, θα βρει πολλές ομοιότητες. Εκτός όμως από τα παραπάνω ενδιαφέροντα συμπεράσματα και προτάσεις του Smith υπάρχουν και άλλα εξ ίσου πολύτιμα

στα άλλα τρία βιβλία του "Πλούτου των Εθνών" των οποίων η μη μετάφραση αφήνει ανολοκλήρωτη την αξιέπαινη προσπάθεια του εκδοτικού οίκου. Τα βιβλία που δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μετάφραση και έκδοση δεν αποτελούν απλά ιστορικές μαρτυρίες. Πέραν τούτου ρίπτουν φως στους λόγους που μεγάλο τμήμα της ανθρωπότητας ζήτησε και επεδίωξε μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση από τον κρατικό έλεγχο, ποδηγέτηση, καταπίεση και αυθαιρεσία. Θεωρούμε ότι και τα υπόλοιπα βιβλία περιλαμβάνουν πολύτιμες γνώσεις για τους σύγχρονους Έλληνες και γι' αυτό ευελπιστούμε ο εκδοτικός οίκος όχι μόνο να ολοκληρώσει την μετάφραση και έκδοση του υπολοίπου "Πλούτου των Εθνών" αλλά να προβεί σε παρόμοιες ενέργειες και με άλλα κλασικά έργα της οικονομικής επιστήμης.

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης

David Ricardo: Αρχές Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας. Ελλην, μετφ.-επιμ. Ν. Σταματάκης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σσ. 456.

Ο εκδοτικός οίκος "Παπαζήσης" με αξιέπαινη προσπάθεια παρουσίασε στο ελληνικό κοινό ένα από τα βασικά οικονομικά έργα που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την εξέλιξη των Οικονομικών και των διαφόρων Σχολών σκέψης τους. Η γενική εκδοτική παρουσία του βιβλίου και η άρτια μετάφραση του θεωρούμε ότι θα ενισχύσει την θέληση του αναγνώστη να το μελετήσει. Γιατί όμως να διαβάσει το ελληνικό αναγνωστικό κοινό ένα βιβλίο που έχει γραφτεί και κυκλοφορήσει πριν από περίπου 200 χρόνια; Στο ερώτημα αυτό θα προσπαθήσω να απαντήσω στην παρούσα βιβλιοκριτική. Οι σημαντικότερες απαντήσεις που μπορώ να δώσω είναι δύο: (α) γιατί όπως γράφεται και στο εξώφυλλο του βιβλίου, δίνει απαντήσεις "στα μεγάλα ζητήματα της εποχής του- απαντήσεις που παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για την εποχή μας", και (β) γιατί άμεσα ενδιαφέρει πολλούς αναγνώστες διαφορετικών προτιμήσεων, ιδεολογίας και σκοπών. Στην συνέχεια, θα παρουσιάσουμε αυτές τις απαντήσεις λεπτομερέστερα αρχίζοντας από την πρώτη όπου σχετίζουμε τις απαντήσεις του Ricardo με οικονομικά προβλήματα της χώρας μας.

Ο βασικός στόχος του συγγραφέα ήταν να διαπιστώσει τις αρχές και τις τάσεις διαφόρων εμπειρικών οικονομικών φαινομένων σε καθεστώς ανταγωνιστικής οικονομίας με ανεξάρτητη ιδιωτική πρωτοβουλία και με μια δυσμενή πολλές φορές κρατική παρέμβαση. Εκτός από οπαδός του

φιλελευθερισμού ήταν αντίθετος στην έντονη κρατική παρέμβαση και για δύο επιπλέον σημαντικούς λόγους: (α) η διαφθορά και οκνηρία κάποιων δημοσίων υπαλλήλων και κυβερνήσεων οδηγεί σε οικονομική αναποτελεσματικότητα και συρρίκνωση των ευκαιριών για οικονομική ανάπτυξη (σ. 102 και υποσ. 17), και (β) η κυβέρνηση έχει την δυνατότητα όχι μόνο να καταχράται την εξουσία της και να αυθαιρετεί (σσ. 243, 355, 361) αλλά και να κάνει σημαντικά λάθη με αποτέλεσμα την εμφάνιση σημαντικών οικονομικών προβλημάτων (σ.161). Υπάρχουν αυτοί οι αρνητικοί παράγοντες και στην χώρα μας που μπορεί να μας ωθήσουν να επιζητήσουμε περισσότερο διαφανή, νόμιμη, ορθολογική και ίσως λιγότερη κρατική παρέμβαση;

Ας δούμε μερικές συνέπειες των παραπάνω αρνητικών καταστάσεων της κρατικής λειτουργίας και παρέμβασης αρχίζοντας από την φορολογική πολιτική.

Ο Ricardo, τόνισε με έμφαση ότι η θέσπιση και είσπραξη φόρων που "είναι χρέος της νομοθετικής εξουσίας να καταστήσει αμερόληπτους", δεν θα πρέπει να οδηγούν "στο απαράδεκτο μέτρο της έρευνας των ασχολιών κάθε ατόμου και χωρίς να εκχωρούμε στους κρατικούς λειτουργούς εξουσίες αποκρουστικές για τις συνήθειες και για τα αισθήματα μιας ελεύθερης χώρας" (σ. 159). Νομίζω ότι όλοι οι Έλληνες φορολογούμενοι μπορούν εύκολα να διαπιστώσουν ότι ήμασταν πολύ μακριά από την αμεροληψία της κρατικής αρχής και της ελευθερίας των πολιτών που προτείνει ο συγγραφέας. Επίσης, προειδοποίησε ότι ένα φορολογικό σύστημα "μπορεί να είναι ατελές", γιατί "είναι δυνατόν να εισπραχθούν από τον λαό περισσότερα από όσα εισρέουν στα ταμεία του κράτους, επειδή ένα μέρος, ως αποτέλεσμα της επίδρασης του φόρου στις τιμές, μπορεί να καταλήγει σε εκείνους οι οποίοι ωφελούνται από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίον επιβάλλεται ο φόρος. Οι φόροι αυτού του είδους είναι ολέθριοι" (σ. 233). Η επισήμανσή του αυτή επιβεβαιώνει την υποψία του απλού πολίτη μας ότι αυτοί που παρακρατούν τον Φ.Π.Α. δεν διαπράττουν μια μικρή και σχετικά ανώδυνη παράβαση όπως επιδιώκεται να παρουσιασθεί αυτή, αλλά μια σημαντική κλεψιά.

Ας πάμε τώρα στην δημοσιονομική πολιτική. Ο Ricardo, έδειξε ότι το υψηλό δημόσιο χρέος όχι μόνο επιφέρει αύξηση μελλοντικής φορολογίας και μια ίσως μη παραγωγική και σπάταλη χρησιμοποίηση των πόρων (σσ. 150-1, 184-5, 221, 240)- αφού "δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι το προϊόν των φόρων ξοδεύεται γενικώς σπάταλα και ότι οι φόροι εισπράττονται πάντοτε εις βάρος των ανέσεων και απολαύσεων του λαού" (σ. 221)- αλλά επιπλέον, και ίσως χειρότερα, οδηγεί στην εμφάνιση μη εργαζομένων εισοδηματιών

(ραντιέρηδων) (σσ. 242-3) και στην εξαγωγή σε άλλες χώρες κεφαλαίων και ειδικευμένων και ικανών ατόμων (σ. 245). Μήπως η οικονομική μας πολιτική εδώ και χρόνια κινήθηκε αντίθετα προς αυτές τις προειδοποιήσεις; Δυστυχώς ναι, αλλά τουλάχιστον "εισακούσαμε καταναγκαστικά" (ας είναι καλά η Ε.Ε.) την παραίνεση του Ricardo (σ. 246) να μειώσουμε την δημόσια σπατάλη και με την δημιουργία πρωτογενών πλεονασμάτων να μειώσουμε το χρέος μας.

Εκτός αυτού, ποιός δεν θυμάται την προσπάθεια διατήρησης των προβληματικών επιχειρήσεων που έγινε στην χώρα μας και το υψηλό κόστος που είχε αυτή η πολιτική για τον φορολογούμενο; Ο Ricardo ήταν εκ διαμέτρου αντίθετος με αυτή την πρακτική γράφοντας: "το γενικό συμφέρον απαιτεί να μην ενθαρρύνονται να συνεχίζουν μια δραστηριότητα την οποία δεν μπορούν να εκτελέσουν με τα ίδια πλεονεκτήματα όπως άλλοι. Το κατάστημα ή η χώρα που πωλεί μπορεί να είχαν ζημιά με την αλλαγή δραστηριότητας, αλλά το γενικό συμφέρον ουδέποτε διασφαλίζεται τόσο πλήρως όσο με την πιο αποτελεσματική κατανομή του γενικού κεφαλαίου" (σ. 342). Δηλαδή, η απώλεια της ευημερίας των φορολογουμένων θα ήταν πολύ μικρότερη εάν συνέχιζαν να αμείβονται ως μόνιμοι υπάλληλοι οι απασχολούμενοι στις προβληματικές μας επιχειρήσεις οι οποίες άμεσα θα ρευστοποιούνταν.

Εν κατακλείδι, τόνισε με έμφαση ότι το κράτος θα πρέπει να συμπεριφέρεται στις οικονομικές του συνδιαλλαγές με τους πολίτες βάσει "του δικαίου και της καλής πίστης" (σ.243). Τι γίνεται όμως με το ελληνικό δημόσιο που ενώ επιβάλλει τόκους στην καθυστέρηση των οφειλών των πολιτών προς αυτό, όχι μόνο δεν πληρώνει έγκαιρα τους παρέχοντας υπηρεσίες ή αγαθά αλλά και δεν δίνει τόκους στους πολίτες για τις καθυστερημένες οφειλές του; Ένα κράτος που αυθαιρετεί ως κοινός απατεώνας αυτοκαταστρέφεται αφού όπως προειδοποιεί ο Ricardo "δεν είναι κατά κανέναν τρόπο βέβαιο ότι με τη θυσία της πολιτικής ακεραιότητας θα ήταν δυνατόν να κερδίσει ο,τιδήποτε η πολιτική ωφέλεια" (σ. 244).

Ας έλθουμε τώρα στα διεθνή οικονομικά και αναπτυξιακά θέματα. Ένα πολύ σημαντικό θέμα της εποχής μας είναι εάν και πόσο θα πρέπει να συνεχίζεται η ενίσχυση του εισοδήματος των πτωχών και των ανέργων. Η θέση του συγγραφέα είναι ότι δεν πρέπει η φιλανθρωπία να χρησιμοποιείται ως οικονομική μεταβλητή που θα επιλύσει το σχετικό πρόβλημα. Προτείνει την υιοθέτηση διαφόρων κινήτρων και μέτρων που θα οδηγήσουν σε αύξηση της δυνατότητας εργασίας και της παραγωγικότητας των εν λόγω ατόμων (σσ. 108-110). Για παράδειγμα, στην χώρα μας, αντί των μακροχρονίων πενιχρών επιδομάτων ανεργίας μάλλον θα ήταν για όλους καλύτερα εάν χορηγούνταν

επιδοτούμενα κεφάλαια για την ιδιοαπασχόληση κάποιων από αυτά τα άτομα που διαθέτουν σχετικές ικανότητες αλλά όχι κεφάλαια. Επίσης, παρατήρησε ότι η ανάπτυξη των μη ανεπτυγμένων χωρών μπορεί να υποβοηθηθεί από την μεταφορά κεφαλαίων και τεχνογνωσίας (σσ. 100-1) αρκεί όμως να παρέχονται στους ξένους επενδυτές δύο πράγματα: η ασφάλεια της επένδυσής τους και οικείοι νόμοι (σ. 137). Ακολουθήσαμε εμείς τέτοια πολιτική προσέλευσης τεχνογνωσίας και κεφαλαίων τα προηγούμενα χρόνια; Μέσα στην λειτουργία του διεθνούς εμπορίου επεσήμανε επιπλέον ότι αποφασιστικής σημασίας παράγοντες για την επέκταση των εξαγωγών μιας χώρας είναι η τεχνολογία, η δεξιότητα των επιχειρηματιών και η εργατικότητα των ατόμων (σ. 144). Ακολουθήθηκε στην χώρα μας, όπως σε άλλες (π.χ. την Ιαπωνία), μια συνεπής πολιτική προώθησης αυτών των πλεονεκτημάτων;

Βέβαια για τις παραπάνω παραλείψεις, αβλεψίες, λάθη και κακές στρατηγικές της οικονομικής πολιτικής της χώρας μας θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι αυτά συμβαίνουν παντού και πάντοτε. Μπορεί να είναι και έτσι, αυτό όμως που δεν μπορεί να παραβλεφθεί στα οικονομικά ζητήματα είναι πως "ότι χάθηκε πάει χάθηκε". Δηλαδή, χάθηκε λόγω αυτών των καταστάσεων μια ποσότητα ευημερίας των ατόμων. Γι' αυτό και επισημαίνονται αυτά με την ελπίδα και ευχή να διορθωθούν οι αδυναμίες και να μην επαναληφθούν τα λάθη στο μέλλον.

Ας έλθουμε τώρα στην δεύτερη απάντηση του γιατί θα πρέπει να διαβαστεί το έργο αυτό από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Χαρακτήρισα παραπάνω το έργο του Ricardo ως κλασικό. Με τον όρον αυτό εκτός των άλλων, κατά την άποψή μου, αποκαλείται ένα έργο που διαβάζεται από πολλούς και για διάφορους λόγους. Ας δούμε πώς και γιατί δικαιολογείται το εν λόγω έργο να είναι με αυτόν τον ορισμό κλασικό. Ξεκινώντας από το γεγονός ότι όλοι σήμερα οι απόφοιτοι Λυκείου έχουν βασικές γνώσεις οικονομικών θεωρούμε ότι τουλάχιστον αυτοί, σύμφωνα με τις παρακάτω ιδεολογικές και επαγγελματικές διαφορές, είναι σε θέση να κατανοήσουν σε γενικές γραμμές, αν και όχι στις λεπτομέρειες τεχνικής ανάλυσης, τα συμπεράσματα και τα μηνύματα του βιβλίου.

Οι σπουδαστές των οικονομικών επειδή θα κατανοήσουν πληρέστερα μαθηματικοποιημένες έννοιες που σήμερα χρησιμοποιούν. Για παράδειγμα, την φθίνουσα εκτατική ή εντατική παραγωγικότητα (σσ. 72-5), τον ρόλο της ενδοοριακής επιχείρησης (σσ. 74-5, 362), την βραχυχρόνια και μακροχρόνια αποκατάσταση ισορροπίας (κεφ. IV, σσ. 96-7), την λειτουργία του "χρυσού

κανόνα" (σσ. 352-3, 355-6, 360, 370), την σχέση επιδοτήσεων — δασμών (σσ. 319-320), κ.λπ.

Οι συνάδελφοι οικονομολόγοι γιατί θα μάθουν "από πρώτο χέρι" τις υποθέσεις και τους λογικούς συνειρμούς δια μέσου των οποίων λαμβάνουν χώραν και ισχύουν διάφορες θεωρίες που χαρακτηρίζονται ως θεωρίες ή αποτελέσματα του Ricardo. Για παράδειγμα, την θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος (σσ. 135-6, 138), την επίδραση της μεταβολής της τιμής συναλλάγματος στην υποτίμηση του χρήματος (σσ. 146-7), την επίδραση της μεταβολής του μισθού στον λόγο κεφάλαιο/εργασία (σσ. 39-41, 347, 395), το κόστος αποπληρωμής του δημοσίου χρέους με έκδοση ομολόγων ή με φορολογία (σσ. 242-6), κ.ά.

Οι ερευνητές των κοινωνικών επιστημών θα κατανοήσουν πώς η μεταβολή κοινωνικών αρχών, θεσμών και τεχνολογίας μεταλλάσσουν ή τροποποιούν τις οικονομικές αρχές και συμπεράσματα. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση των πολυτίμων μετάλλων ως χρήματος στην συσσωρευτική τάση των ατόμων, η επίδραση του ελεύθερου εμπορίου στην συμπεριφορά και δράση των ατόμων (σσ. 14-5, 134), ο ρόλος του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας στην εμφάνιση ανταμοιβών μη παραγωγικής προσπάθειας (σσ. 113-5), η οικονομική ανισορροπία και απώλεια παραγωγής ως αποτέλεσμα των πολέμων (σσ. 263-4), κ.λπ.

Οι οπαδοί του Μαρξισμού γιατί θα αντιληφθούν επαρκέστερα την θεωρητική βάση της οικονομικής ανάλυσης του Marx. Και ειδικότερα, την θεωρία αξίας εργασίας (σσ. 22-29), την επίδραση του χρόνου αποπληρωμής των κεφαλαίων στην τιμή των αγαθών (σσ. 29-36), τον θεμελιώδη ρόλο της διαδικασίας εξίσωσης των κερδών στο καπιταλιστικό σύστημα (σσ. 73-4), την ζοφερή κατάσταση της μακροχρόνιας πτώσης του ποσοστού κέρδους (σσ. 120-1), κ.ο.κ.

Οι φιλελεύθεροι αναγνώστες θα δικαιολογήσουν την ιδεολογία τους για λιγότερη κρατική παρέμβαση και μείωση του δημοσίου χρέους (σσ. 150-1), για ελεύθερο εμπόριο (σσ. 130, 132-4), για την μεταφορά τεχνογνωσίας και κεφαλαίων ως παραγόντων οικονομικής ανάπτυξης (σσ. 100-1, 137), για την καταστρατήγηση κατόπιν επιβολής φόρων της αρίστης (δηλ. σύμφωνα με τις προτιμήσεις των ατόμων) κατανομής των πόρων (σσ. 169-170, 178, 209, 261, 407), κ.ά.

Οι οπαδοί του κράτους πρόνοιας θα δεχθούν επιβεβαίωση της θέσης τους για την προστασία ενός κοινωνικά και θεσμικά αποδεκτού επιπέδου διαβίωσης των εργαζομένων (σσ. 95, 99) και για την ανάγκη "καλύτερης διοίκησης και μόρφωσης" (σ. 101).

Οι πάσης φύσεως ιδιοκτήτες γης, ακινήτων και άλλων παγίων στοιχείων θα κατανοήσουν γιατί δικαιολογείται αμοιβή για την παραχώρηση της χρήσης της ιδιοκτησίας τους (σσ. 70-1, 76-7), και γιατί θα πρέπει να υφίστανται υψηλότερη φορολόγηση (κεφ. X, σσ. 400-1).

Οι εργαζόμενοι για να διαπιστώσουν την σημαντική τους συμβολή στην δημιουργία του "εθνικού πλούτου" (σχεδόν όλο το βιβλίο αλλά ιδιαίτερα το κεφ. I) και πώς θα πρέπει να μην εγκλωβίζονται σε μονοπωλιακές και μονοψωνιστικές καταστάσεις (κεφ. XXII, σσ. 342-4). Και οι αγρότες γιατί αυτοί αποτελούν την ραχοκοκαλιά της οικονομίας και την βάση της οικονομικής προόδου (κεφ. II).

Οι επιχειρηματίες θα αντιληφθούν με ποιόν τρόπο η δραστηριότητά τους, κάτω από το κίνητρο του κέρδους (σσ. 91-2), καταλήγει στην οργάνωση και τον υπολογισμό των διαφόρων οικονομικών στοιχείων της επιχείρησης που οδηγούν την οικονομία σε ισορροπία και αρίστη κατανομή των πόρων σύμφωνα με τις επιταγές της ζήτησης (π.χ. σσ. 30-3, κεφ. IV, σ. 194).

Επίσης, θα κατανοήσουν πώς η καινοτομική τους δράση συμβάλλει στην προώθηση της τεχνολογικής προόδου και οδηγεί, τουλάχιστον μακροχρόνια, στην βελτίωση της γενικής ευημερίας και στην αποφυγή της οικονομικής ύφεσης (σσ. 81-3, 96-8, 121, κεφ. XXXI). Το μήνυμα του συγγραφέα όμως που θα τους χαροποιήσει περισσότερο είναι ότι μόνο με την διάνοιξη και αξιοποίηση νέων ευκαιριών κέρδους είναι δυνατή η οικονομική ανάπτυξη (σσ. 237, 294).

Οι ψηφοφόροι γιατί δεν πρέπει να ξεγελασθούν από την διόγκωση του κρατικού χρέους και την πρόσκαιρη ευημερία την οποία όμως θα κληθούν αργότερα να πληρώσουν με μεγαλύτερο τίμημα (σσ. 242-3), και γιατί θα πρέπει να απαιτήσουν η διοικητική αρχή της κεντρικής τράπεζας να είναι ανεξάρτητη από την κυβέρνηση (σσ. 361-2). Επίσης, θα πρέπει να αντιληφθούν ότι ενδεχομένως υπάρχουν συμφέροντα ομάδας ατόμων που πιέζει τις κυβερνήσεις για την χορήγηση οικονομικών προνομίων (με την ψήφιση νόμων, επιδοτήσεων, κ.λπ.) που είναι σε βάρος του γενικού συμφέροντος (σσ. 310, 374).

Και άλλοι αναγνώστες γιατί θεωρείται από πολλούς ένα σπουδαίο βιβλίο και θα θέλουν να διαπιστώσουν πού έγκειται η σπουδαιότητά του.

*Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης*

Μουρδουκούτας Π. (2001), *Η Επιχειρηματικότητα στην Νέα Οικονομία*, Πρόλογος Δ. Μανιατάκης, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, ISBN: 960-08-0239-4, σσ. 210.

Το βιβλίο αυτό του Μουρδουκούτα -μετάφραση της εργασίας του Entrepreneurship in a Globalising Economy (1999)- φιλοδοξεί να πληροφορήσει τους ειδικούς αλλά και τους μη ειδικούς αναγνώστες που ασχολούνται με τα οικονομικά θέματα για τις τρέχουσες και μελλοντικές εξελίξεις της επιχειρηματικότητας σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη που περιλαμβάνουν οκτώ κεφάλαια.

Στην εισαγωγή, ο συγγραφέας, κυρίως επιχειρεί να δείξει -μολονότι δεν χρησιμοποιεί ακριβή ορολογία- με ποιο τρόπο μεγάλες μετοχικές σύγχρονες επιχειρήσεις όπως η Microsoft κινητοποιούν την εσωτερική τους επιχειρηματικότητα (ή ενδοεπιχειρηματικότητα-intrapreneurship) και πώς θα επεκτείνουν την επιχειρηματικότητά τους με νέες μορφές συνεργασίας. Την σημαντικότερη από αυτές παρουσιάζει το πρώτο του κεφάλαιο. Την αποδίδει ως την νέα στρατηγική επέκταση της επιχειρηματικότητας δια μέσου της "συλλογικής επιχειρηματικότητας" (collective entrepreneurship), δηλαδή την αποκεντρωμένη επιχειρηματικότητα που είναι προσανατολισμένη στην δημιουργία ενός δικτύου μικρομεσαίων επιχειρηματιών. Η βασική του -και ορθή θέση- είναι ότι οι σύγχρονες επιχειρήσεις δεν θα αυξήσουν την κερδοφορία τους και δεν θα αναπτυχθούν, στηριζόμενες όπως οι παλαιότερες, στην αξιοποίηση πλεονεκτημάτων μεγέθους και κόστους, αλλά στην προώθηση των πωλήσεων με σύγχρονους τρόπους και στην καθιέρωση λειτουργικού και καινοτομικού επιχειρηματικού δικτύου. Όπως τονίζει, η επιχειρηματική στρατηγική του μέλλοντος "θα εστιάζεται στην αύξηση των πωλήσεων και στην δημιουργική καταστροφή των παραδοσιακών επιχειρήσεων και την μετατροπή τους σε συλλογικές επιχειρηματικές δραστηριότητες" (σ. 19).

Ο όρος όμως της συλλογικής επιχειρηματικότητας που χρησιμοποιεί για να αποδώσει αυτή την ενοποιημένη δικτύωση ανεξαρτήτων επιχειρηματιών με κοινούς στόχους και εναρμονιζόμενες πολιτικές, θεωρώ ότι δεν είναι ο πλέον δόκιμος. Θα ήταν καλύτερα εάν είχε χρησιμοποιήσει έναν άλλο όρο όπως π.χ. αυτόν της "συνθετικής επιχειρηματικότητας" (synthetic entrepreneurship), όχι μόνο γιατί ο όρος που χρησιμοποιείται αναφέρεται σε παρωχημένη άλλου συστήματος ονοματολογία και πρακτική -την οποία προσπαθεί να ορίσει και να ξεχωρίσει, από τον ορισμό του (βλ. σ. 33)- αλλά επιπλέον δεν αντικατοπτρίζει αυτό που θέλει να δείξει για την μελλοντική επιχειρηματική

στρατηγική. Δηλαδή, ότι στο μέλλον η επιχειρηματικότητα θα εμφανίζεται στην ίδια επιχειρηματική προσπάθεια, αν και από διαφορετικά άτομα, τότε με την καλύτερη οργάνωση τότε με την είσοδο καινοτομιών, τότε με νέους τρόπους προώθησης πωλήσεων, κ.λπ. Ο όρος "συνθετική επιχειρηματικότητα" που είχα χρησιμοποιήσει στην μελέτη μου "The Entrepreneurial Function in Economic Literature: A Synoptic Review" (στο International Review of Economics and Business, 1990) εκτιμώ ότι είναι ο πλέον δόκιμος για την απόδοση της σύγχρονης επιχειρηματικότητας που περιγράφει ο συγγραφέας.

Ένα άλλο βασικό επιχείρημα του συγγραφέα που προβάλλει στο πρώτο κεφάλαιο είναι ότι "η παγκοσμιοποίηση έχει επιτρέψει στους καταναλωτές να μεταθέσουν την ευθύνη στους παραγωγούς, υποχρεώνοντάς τους να ανταγωνίζονται μεταξύ τους αντί να ανταγωνίζονται με τους καταναλωτές" (σ. 23). Αδυνατώ να ανασύρω από την μνήμη μου κάποιον ορθόδοξο οικονομολόγο που να υπέθεσε ποτέ ότι οι καταναλωτές ανταγωνίζονται τους παραγωγούς. Είναι γνωστή η θεωρία περί κυριαρχίας του καταναλωτή, αλλά αυτή απλώς υποδεικνύει ότι η στρατηγική των επιχειρήσεων σε σημαντικό βαθμό επηρεάζεται από τις μεταβολές των προτιμήσεων και του εισοδήματος των καταναλωτών (Μαρσαλλιανή θέση). Επίσης, είναι αποδεκτή στο corpus των οικονομικών η θεωρία της κυριαρχίας της ατελώς ανταγωνιστικής επιχείρησης που προήλθε από την ανάλυση επιχειρηματικών πρακτικών επηρεασμού των καταναλωτικών προτιμήσεων (Τσαμπερλιανή θέση). Είναι κάποιο από αυτά τα δύο που υπονοεί στην παραπάνω θέση του ο συγγραφέας; εάν ναι, τότε δεν το έχει διατυπώσει καλά, εάν όχι, θα ήταν επιθυμητό να αιτιολογήσει περισσότερο την θέση του με θεωρητικά επιχειρήματα και εμπειρικές περιγραφές.

Η ανάλυση του συγγραφέα (σσ. 24-7) ότι δια μέσου των συνεχών καινοτομικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, είτε της Σουμπετεριανής μορφής, είτε δια μέσου της δημιουργικής μίμησης, αποδυναμώνεται η χρονολογική και οιωνοί μονοπωλιακή ισχύς των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας, και εντατικοποιείται η ανάγκη αναδιάρθρωσης της επιχειρηματικής στρατηγικής, είναι αρκετά παραστατική. Αυτό που θα ήθελα να επισημάνω εδώ είναι ότι η διαδικασία αυτή έχει μια βραχυχρόνια αρνητική αλλά και μια μακροχρόνια θετική πλευρά. Παρά το γεγονός ότι δια μέσου της εντατικής καινοτομικής διαδικασίας έχουμε τεχνολογική απαξίωση παραγωγικών συντελεστών και προϊόντων/υπηρεσιών που ενέχει κόστος, μακροχρόνια -όπως απέδειξε η περίπτωση της Βιομηχανικής Επανάστασης- η συνολική ευημερία βελτιώνεται. Συνεπώς, αν και σήμερα η διάρκεια ζωής των καινοτομικών προϊόντων / υπηρεσιών είναι μικρή, όπως ίσως και των

επιχειρήσεων που τις προωθούν αρχικά, αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί κάτω από μια ανάλυση κόστους / ωφελειών γενικής ευημερίας ως μια αρνητική κατάσταση. Γι' αυτό και ο συγγραφέας που φαίνεται να συµμερίζεται την εν λόγω θέση, επισηµαίνει ότι οι σύγχρονες επιχειρηµατικές προσπάθειες θα πρέπει να συγκλίνουν στην "τέχνη της διαχείρισης της δηµιουργικής καταστροφής" (σ. 29). Υιοθετώντας ως βασικό διερευνητικόν παράγοντα το άτοµο επιχειρηµατία, µε την σύγχρονη όµως διάσταση και δυνατότητα, περιγράφει αναλυτικά και µε σχηµατικές διατάξεις πώς µπορεί να σχηµατισθεί ένα επιχειρηµατικό δίκτυο µε οιοσδήποτε ανεξάρτητες οντότητες που θα διακατέχονται από πνεύµα ανταγωνισµού κάτω από ορισµένες αρχές συνεργασίας (σσ. 32-37). Ο ορισµός που δίνει (σ. 19) ότι "η επιχειρηµατική στρατηγική των συλλογικών επιχειρηµατικοτήτων δεν θα πρέπει να εστιάζεται στον καταµερισµό του εργατικού δυναµικού κατά δραστηριότητα ή κατά διαδικασία παραγωγής, αλλά στη διανοµή της επιχειρηµατικότητας στα µέλη της", χωρίς να είναι φουτουριστικός, εντοπίζει τον χώρο και τις στρατηγικές που θα πρέπει να υιοθετήσουν και οι Έλληνες επιχειρηµατίες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αφού συνοπτικά αναφέρεται στα θετικά και αρνητικά αποτελέσµατα της παγκοσµιοποίησης (σσ. 42-4) ξανα-επανερχεται στο επιχείρηµα ότι "οι επιχειρηµατίες επεδίωκαν το κέρδος µάλλον παρά την ευηµερία των καταναλωτών, ανταγωνιζόµενοι τους καταναλωτές αντί τις άλλες επιχειρήσεις" (σ. 46). Για να το στηρίξει χρησιµοποιεί την θέση του Veblen, ότι οι επιχειρήσεις, δηµιουργώντας ανταγωνιστικές ατέλειες και νέες µορφές επιχειρηµατικής δράσης και συνεργασίας, επιχειρούν να αυξήσουν τα κέρδη τους εκµεταλλεύοµενες τις δυνάµεις πίεσεως και εκµεταλλεύσεως που διαθέτουν. Ο Veblen όµως, όπως καθίσταται φανερό στην µελέτη µου µε τον R. Griffin "T. Veblen's evolutionary theory of entrepreneurship" (στο *History of Economic Ideas*, No 3, 2002), ανεγνώρισε στην ουσία ότι οι δυνάµεις πίεσης των επιχειρήσεων εάν δεν διαθέτουν ανταγωνιστικό πλεονέκτηµα δεν θα είναι διαρκείς και ισχυρές. Εξ άλλου, ο Veblen, περισσότερο περιέγραφε πώς ο συγκεντρωτισµός των επιχειρήσεων θα µειώσει την κυριαρχία του καταναλωτή και όχι πώς η παγκοσµιοποίηση και η ένταση του ανταγωνισµού θα έχει τέτοιο αποτέλεσµα. Θα έπρεπε να κάνει αυτές τις σηµαντικές διευκρινίσεις ο συγγραφέας αφού σε επόµενη σελίδα (σ. 47) αναφέρεται στην θεωρία του Veblen ότι η οικονοµική πολιτική του προστατευτισµού λειτούργησε στις Η.Π.Α. για την γιγάντωση των επιχειρήσεων και την επίτευξη υπερκερδών.

Στην συνέχεια, περιγράφει πώς διά µέσου του ανταγωνισµού, της διάχυσης της τεχνολογίας και των υπερεθνικών επιχειρήσεων επήλθε "καταστροφή των

τιμών" (σσ. 49-57). Με αυτόν τον αδόκιμο όρο -κατά την άποψή μου- όμως, δεν είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς τι εννοεί ο συγγραφέας. Γιατί αποκαλεί τη μείωση των τιμών ως καταστροφική; Εάν η μείωση αυτή αντικατοπτρίζει την αντικατάσταση των μονοπωλίων και ολιγοπωλίων με ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, για ποιον και γιατί είναι καταστροφική εκτός από τις επιχειρήσεις που έλεγχαν τον ανταγωνισμό (κρατικές ή ιδιωτικές); Πώς συμβιβάζεται η "καταστροφή των τιμών" με την επερχόμενη διεύρυνση του πλεονάσματος των καταναλωτών και την βελτίωση της οικονομικής ευημερίας από την αρχή του 19^{ου} αιώνα μέχρι των ημερών μας; Ο συγγραφέας, μάλλον θα έπρεπε να συγκρίνει τον ανταγωνιστικό ρυθμό και παραγωγικών δυνάμεων της αγοράς με την ευημερία των καταναλωτών και όχι με το ύψος των κερδών που μάλλον λόγω των ατελειών υπολογισμού, της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής είναι δύσκολο να καθορισθεί επακριβώς για επιχειρήσεις και κλάδους. Επιχειρεί βέβαια κάτι να δείξει με την ανταγωνιστική ανάλυση εισόδων νέων ή καλύτερων προϊόντων στην μείωση των κερδών που είχαν παγιωθεί δια μέσου προστατευτικών πολιτικών (βλ. σ. 55), αλλά ότι δεν είναι αρκετή η ανάλυσή του αυτή για να δικαιολογήσει τον όρο "καταστροφή των τιμών" και πώς αυτή συνεπάγεται μείωση της ευημερίας ή απώλεια καταναλωτικού πλεονάσματος. Μάλλον τα θετικά στοιχεία του ανταγωνιστικού καπιταλισμού στην διαχρονική μείωση του κόστους και των τιμών, ο συγγραφέας (σσ. 56-7), τα θεωρεί καταστροφικά για τις επιχειρήσεις, αμελώντας την ουσία ότι οι επιχειρηματίες είναι και αυτοί καταναλωτές. Σε αντίθεση προς αυτήν την προσέγγιση, υποστηρίζω την άποψη ότι η καταναλωτική ευημερία και όχι η επιχειρηματική προσπάθεια είναι ο βασικός στόχος και σκοπός της οικονομίας και ότι ο κήπος της Εδέμ δεν ανοίγει τις πόρτες του επειδή αυξάνονται τα κέρδη αλλά επειδή με μικρότερη προσπάθεια επιτυγχάνεται υψηλότερη υλική ευημερία.

Η ανάλυσή του για τις επιχειρηματικές στρατηγικές για το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα (σσ. 58-9) είναι πολύ επιβοηθητική για τον αναγνώστη που καλείται να διακρίνει την μεταβολή των όρων και δομών της οικονομίας σε σχέση με την εφαρμοζόμενη επιχειρηματική στρατηγική. Η διασύνδεσή του όμως (σ. 59) της νέας οργανωτικής διάρθρωσης που προκαλεί η ένταση του ανταγωνισμού και η διεύρυνσή του σε νέους στόχους, προοπτικές και θέσεις λόγω του φιλελευθέρου περιβάλλοντος, δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί όπως ισχυρίζεται "πρόβλημα" και "χάος". Η φιλελεύθερη διαδικασία, όπως έχει δείξει η διεθνής πρακτική και εμπειρία, έχει στην λειτουργία της ορισμένες σταθερές -εκτός του οικονομικού κύκλου και των λανθασμένων οικονομικών πολιτικών- που αποτρέπουν το χάος. Εκτός αυτού, η επιχειρηματικότητα, με την έννοια της δημιουργικής καταστροφής που υιο-

θετεί στο βιβλίο του ο συγγραφέας, έχει ως μιαν από τις διεργασίες της την οργανωτική καινοτομία και καταστροφή κατά Schumpeter.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Μουρδουκούτας παρουσιάζει συνοπτικά με πλήρως κατανοητό τρόπο πώς οι βελτιωτικές διεργασίες της οργάνωσης των επιχειρήσεων οδήγησαν στην αύξηση της λειτουργικής αποτελεσματικότητας. Επίσης, αναλύει πώς η παγκοσμιοποίηση έχει μεταβάλει όχι μόνο τα καταναλωτικά αλλά και τα οργανωτικά και επιχειρηματικά πρότυπα. Την ανάλυση του διανθίζει με εμπειρικά ενημερωτικά στοιχεία που κάνουν περισσότερο κατανοητές τις αλλαγές στην επιχειρηματική ζωή που παρουσιάζει. Στο πλαίσιο αυτό ανάλυσης ορθά εξετάζει (σσ. 70-2) το κόστος αναπροσαρμογής της επιχείρησης (εκμάθηση, λάθη, κ.λπ.) και την θετική επίδραση της παραγωγικής μίμησης, του κορεσμού και της τεχνολογικής απαξίωσης, καταστάσεις που αναπόφευκτα μετατοπίζουν μακροχρόνια τα οφέλη στους καταναλωτές (σσ. 75-6), κάτι που αναγνωρίζει αλλά δεν αναπτύσσει διεξοδικά και στο εύρος που απαιτείται ο συγγραφέας.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου το ξεκινά με μια πρόταση — τάση που συμμερίζομαι, ότι η σύγχρονη επιχειρηματική στρατηγική θα πρέπει να βασίζεται "στην αρχή του επιμερισμού της επιχειρηματικής δραστηριότητας παρά στον καταμερισμό της εργασίας (σ. 85). Στο τέταρτο κεφάλαιο που παρουσιάζει τις καινοτομικές προσπάθειες της σύγχρονης επιχείρησης να σπάσει τα δεσμά της με "παραδοσιακές" καταστάσεις, τονίζει τον θετικό της ρόλο στην αναζωογόνηση του συστήματος και των δυνατοτήτων του. Η θέση του ότι οι μικρομεσαίες δυναμικές επιχειρήσεις (σ. 89) είναι αυτές που δημιουργώντας καταστρέφουν, όπως υπεστήριξε ο Schumpeter, ερμηνεύει, κατά την άποψή μου, περισσότερο την αναπτυξιακή πορεία δυναμικών οικονομικών από ό,τι η οργανωτική δημιουργικότητα που επικαλούνται οι Chandler, Lazonic, κ.ά. Δεν παραλείπει βέβαια να περιγράψει τον καινοτόμο ρόλο των μεγάλων επιχειρήσεων (σσ. 91-3), ορθά όμως επισημαίνει ότι η δημιουργική καταστροφή "πρέπει να είναι συνεχής και να διενεργείται σε ένα οργανωτικό περιβάλλον που να ελαχιστοποιεί τις τριβές μεταξύ κερδισμένων και χαμένων, να εξισορροπεί τα αντίθετα ρεύματα της δημιουργικότητας και εφευρετικότητας με εκείνα της συμμόρφωσης και που να ενοποιεί οικονομικές και τεχνικές πληροφορίες άμεσα και αποτελεσματικά" (σ. 94). Σε αυτό το σημείο θα ήταν επωφελής για τον αναγνώστη μια παράθεση των θετικών και αρνητικών στοιχείων προώθησης καινοτομιών των επιχειρήσεων αναλόγως του μεγέθους τους (μεγάλες - μέτριες - μικρές) ή της μορφής τους (ατομική, εταιρική). Με μια τέτοια αντιπαράθεση των συν και πλην θα γινόταν αντιληπτό ότι δεν είναι εύκολο οι

μεγάλες επιχειρήσεις με την τεράστια τεχνοδομή τους και τον γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό τους να κινητοποιήσουν εύκολα και άμεσα την επιχειρηματικότητα των υπαλλήλων τους. Αυτό το μειονέκτημα -σε συνδυασμό με την συνεπαγομένη έλλειψη κινήτρων και πρωτοβουλιών των διευθυντών και υπαλλήλων- των μεγάλων επιχειρήσεων, όπως έχω δείξει στην σχετική μου μελέτη "Entrepreneurship and the Transition from Socialism to a Free Market Economy" (*International Journal of New Ideas*, 1993, τομ. 2, Νο 2), ήταν από τις αιτίες της μικρής ανταγωνιστικότητας και αποτελεσματικότητας των σοβιετικού τύπου επιχειρήσεων και λιγότερο οι σημαντικές τριβές μεταξύ κερδισμένων και χαμένων που τονίζει ο συγγραφέας (σ. 95). Στις επόμενες όμως σελίδες (96-7) του, φαίνεται, ότι αναγνωρίζει την ανάγκη να οριοθετήσει τις καινοτομικές αδυναμίες της μεγάλης επιχείρησης αφού με πολύ σαφήνεια περιγράφει τις στρατηγικές που πρέπει να υιοθετεί ώστε να συμβαδίζει η λειτουργία της με την συνεχή αλλαγή. Κυρίως είναι πολύ σημαντική η ανάλυσή του για τους τρόπους μείωσης των κινδύνων από την αβεβαιότητα που προτείνει να ακολουθούν οι επιχειρήσεις αυτές (σσ. 98-100), ώστε να μην αποθαρρυνθεί η συνεχής καινοτομία. Τους τρόπους αυτούς δίνει με επιτυχημένη συμπερίληψη σημαντικών παραδειγμάτων από καινοτομικές χώρες και επιχειρήσεις (σσ. 101-4), πληροφορώντας τον αναγνώστη για τον ρόλο των διαφορετικών πολιτισμικών και άλλων καταστάσεων στην ανάπτυξη σχετικών δράσεων και στρατηγικών (π.χ. αυτοπειθαρχία, ελευθερία υπαλλήλων, κ.ά.).

Στην συνέχεια της ανάλυσής του, με μη φορμαλιστικό τρόπο και πλήρως κατανοητό και από μη ειδικούς, περιγράφει την δυσκολία συνδυασμού διαχειριστικής και επιχειρηματικής αποτελεσματικότητας (σ. 104), προτείνοντας για την επίτευξη της πρώτης ένα μικτό οργανωτικό περιβάλλον: ένα συντηρητικό χρηματοοικονομικό και ένα φιλελεύθερο καινοτομικό (σ. 105). Στην συνέχεια του κεφαλαίου αναφέρεται στην δυναμική της επιχείρησης ως προς την συλλογή, επεξεργασία και αξιοποίηση διαφόρων τεχνολογικών και αγοραίων γνώσεων και πληροφοριών, δίνοντας αξιοσημείωτα παραδείγματα από σχετικά επιτεύγματα συγχρόνων επιχειρήσεων κυρίως high tech.

Στο πέμπτο κεφάλαιο περιγράφει την έννοια της συλλογικής επιχειρηματικότητας, όρον, ο οποίος όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είναι μάλλον αδόκιμος και σχετικά παραπλανητικός. Εξηγεί πώς με την επέκτασή της όχι μόνο μειώνονται οι φραγμοί μεταξύ συνεργαζομένων επιχειρήσεων έτσι ώστε τα εσωτερικά και εξωτερικά όριά τους να συγκλίνουν (σσ. 113-4), αλλά και πώς δημιουργούνται περισσότερο δυναμικοί κλάδοι. Με την θέση του συγγραφέα (σσ. 114-8) για την σύγχρονη μη καινοτομική επιχει-

ρηματικότητα ως συνδυάζουσα την συντονιστική — οργανωτική (Casson type) με την νέο Αυστριακή προέλευσης ανακάλυψη και αξιοποίηση επιχειρηματικών ευκαιριών (Kirzner type, βλ. Karayiannis, 1990), αγγίζει σε μεγάλο βαθμό την σύγχρονη θεωρία επιχειρηματικότητας της οποίας το θεωρητικό μέλλον, κατά την άποψη μου, θα εξαρτηθεί από τον βαθμό φορμαλισμού της - μια από τις πρώτες αξιοσημείωτες προσπάθειες σε αυτή την κατεύθυνση ήταν του C.P. Kaiser ("Entrepreneurship and Resource Allocation", Eastern Economic Journal, January-March, 1990). Στις επόμενες σελίδες (σς. 121-131) σκιαγραφεί με την παράθεση πολύ ενδιαφερόντων και χρησίμων παραδειγμάτων για τον αναγνώστη, τις διάφορες επιχειρηματικές λειτουργίες που εξεπλήρωσαν οι ατομικοί και εταιρικοί επιχειρηματίες στα στάδια εξέλιξης του καπιταλισμού. Επίσης, περιγράφει τις σημαντικότερες στρατηγικές των συγχρόνων επιχειρηματικών δικτύων και με την παράθεση παραδειγμάτων και αποσαφηνιστικών πινάκων, δείχνει τον τρόπο ρήξης των επιχειρηματικών ορίων μεταξύ των συνεργαζομένων επιχειρήσεων και τους στόχους τους σε διάφορες καταστάσεις επιχειρηματικών συμφωνιών (συμβατικών ή μη συμβατικών) (σς. 132-149).

Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφει τα επιχειρηματικά δίκτυα ως "κοινότητες κοινού πεπρωμένου" δια μέσου των οποίων επιτυγχάνονται αναδιοργανώσεις εταιριών και κατ' επέκταση οικονομιών. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσει (σς. 156-8, 163-170) με παραδείγματα και κατατοπιστικούς πίνακες την στροφή της σύγχρονης επιχειρηματικής προσπάθειας από τον κόσμο του "καταμερισμού της εργασίας" κατά Adam Smith, στον σημερινό της παγκοσμιοποίησης και της διάχυσης των γνώσεων και πληροφοριών "καταμερισμό της επιχειρηματικότητας". Με σαφήνεια καταγράφει (σς. 159-163) τους βασικούς τρόπους σχηματισμού επιχειρηματικών κοινοτήτων κοινού πεπρωμένου που θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους τα ανώτατα στελέχη επιχειρήσεων, αλλά και οι επιχειρηματίες που θέλουν να απεγκλωβιστούν από τον "παλαιό" κόσμο και να ενταχθούν στον "νέο".

Στο προτελευταίο του κεφάλαιο αναλύει τα όρια των επιχειρηματικών δικτύων και της σύνθετης κοινού πεπρωμένου επιχειρηματικότητας. Τα αναπόφευκτα αυτά όρια που περιορίζουν την εφικτότητα συνεχών αυξανόμενων αποδόσεων και κερδών είναι η στενότητα του ανθρωπίνου ταλέντου -επιχειρηματικού κυρίως- η δυσκολία προστασίας των επιχειρησιακών ανακαλύψεων, οι φθίνουσες αποδόσεις λόγω μεγέθους και η σύγκρουση εντός του κόλπου των επιχειρηματικών δικτύων. Δίνοντας πολλά παραδείγματα περιγράφει την σημασία αυτών των περιοριστικών παραγόντων και δεν διστάζει να προβεί και σε συστάσεις στρατηγικής που να

αναβάλλουν για μεταγενέστερα στάδια επέκτασης την επίδραση αυτών των στενοτήτων. Ο αναγνώστης μαθαίνει πολλές στρατηγικές και τρόπους αναστολής των αρνητικών επιδράσεων που προκαλούνται από την ανεπάρκεια των παραγωγικών συντελεστών που περιγράφει ο συγγραφέας σε αυτό το σημαντικό κεφάλαιο του βιβλίου του.

Στο τελευταίο κεφάλαιο επισκοπεί τα σημαντικότερα επιχειρήματα και τρόπους ανάπτυξης επιχειρηματικών δικτύων που ανέλυσε στο βιβλίο του. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο αναγνώστης εάν αρκεσθεί σε αυτό, θα αποκομίσει αυτά που ο συγγραφέας αποσκοπεί να του παράσχει.

Παρά τα κάποια κριτικά σχόλια που εξέφρασα παραπάνω, βρίσκω πολύ ενδιαφέρον το βιβλίο αυτό του Μουρδουκούτα και το θεωρώ χρήσιμο ανάγνωσμα όχι μόνο για τους σπουδαστές των οικονομικών και της διοίκησης των επιχειρήσεων, αλλά και για τους εν γένει ενδιαφερομένους σχετικά με το θέμα της επιχειρηματικότητας στον νέον αιώνα της παγκοσμιοποίησης.

*Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης
Πανεπιστήμιο Πειραιώς
Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης*

Γιάννη Σταύρου: *Εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις του ιδιωτικού τομέα στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης*, σελίδες: XXI+169, τιμή: 20,00 ευρώ.

Κυκλοφόρησε από τις "Εκδόσεις Σάκουλα" Α.Ε. (Αθήνα - Θεσσαλονίκη) το βιβλίο του κ. Γιάννη Σταύρου, με τίτλο "Εκσυγχρονιστικές Παρεμβάσεις του Ιδιωτικού Τομέα στην Υπηρεσία της Οικονομικής Ανάπτυξης".

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο ρόλος και οι δυνατότητες παρέμβασης των κοινωνικών εταίρων στην διαμόρφωση της αναπτυξιακής πολιτικής της χώρας μας γίνονται ολοένα και περισσότερο αισθητές.

Κατά την περίοδο αυτή, οι συλλογικοί φορείς του Ιδιωτικού Τομέα, και πρωτίστως ο Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδας, ανέπτυξαν πρωτοβουλίες που ξέφευγαν από τις κλασσικές αντιλήψεις συνδικαλιστικών διεκδικήσεων και στόχευαν στον εκσυγχρονισμό των δομών της οικονομίας καθώς και τη δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για την προαγωγή της ανταγωνιστικότητας και της ευημερίας.

Με γνώμονα την καταγραφή πρωτοβουλιών, που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστές στο ευρύ κοινό, ο Γ. Σταύρου, Εντεταλμένος Σύμβουλος του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, παρουσιάζει στο βιβλίο αυτό μια σειρά παρεμβάσεων του Ιδιωτικού Τομέα με στόχο την οικονομική ανάπτυξη σε τέσσερις επιλεγμένους τομείς

- τους Φορείς Διαχείρισης Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων
- τις Νέες Τεχνικές Χρηματοδότησης Επενδύσεων στον τομέα Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας
- την Πολιτική για την Καινοτομία με τη δημιουργία Τοπικών Δικτύων και Περιφερειακών Θεσμών και
- τους Διεθνείς και Εθνικούς Οργανισμούς που έχουν έδρα την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ιδιαίτερη πρωτοτυπία του βιβλίου αυτού αποτελεί το γεγονός ότι για πρώτη φορά καταγράφονται και παρουσιάζονται σε ένα ενιαίο σύγγραμμα φορείς στήριξης επιχειρήσεων καθώς και οι περισσότεροι Εθνικοί και Διεθνείς Οργανισμοί που ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη των Βαλκανίων και έχουν έδρα τους την πόλη της Θεσσαλονίκης. Ειδικότερα παρουσιάζονται

- Το Κέντρο Επαγγελματικής και Πολιτιστικής Ανάπτυξης (ΚΕΠΑ),
- Η Εταιρεία Ανάπτυξης Ιδιωτικών Υποδομών Βορείου Ελλάδος (ΕΑΙΥΒΕ),
- Η Πρωτοβουλία για την Αξιοποίηση των Κοινοτικών Προγραμμάτων Έρευνας - ΠΡΑΞΗ,
- Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Ανασυγκρότησης - European Agency for Reconstruction (E.A.R.),
- Η Τράπεζα Εμπορίου και Ανάπτυξης του Ευξείνου Πόντου,
- Το Γραφείο Επιχειρηματικής Διασύνδεσης της Παγκόσμιας Τράπεζας - World Bank Private Sector Liaison Office,
- Η Πρωτοβουλία για τη Συνεργασία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη - South-east European Cooperative Initiative (SECI),
- Το Διαβαλκανικό και Παρευξείνιο Επιχειρηματικό Κέντρο (ΔΙΠΕΚ) και

- Το Ινστιτούτο Μελετών / Ερευνών Τηλεπικοινωνιών & Πληροφορικής Νοτιοανατολικής Ευρώπης (INA).

Κώστα Γαζετά: «Παραπλανητική Διαφήμιση», σελίδες 289, τιμή: 27,00 ευρώ.

Κυκλοφόρησε από τις "Εκδόσεις Σάκκουλα" Α.Ε. (Αθήνα - Θεσσαλονίκη) το βιβλίο του Εφέτη, κ. Κώστα Γαζετά, με τίτλο "Παραπλανητική Διαφήμιση".

Το βιβλίο καλύπτει τα θέματα, που προκύπτουν από τον Ν. 2251/1994 για την "Παραπλανητική Διαφήμιση", που αφορά την προστασία του καταναλωτή, απέναντι στις αυθαιρεσίες της αγοράς και ο αναγνώστης ενημερώνεται επιστημονικά και τεκμηριωμένα για το δίκαιο που διέπει την παραπλανητική διαφήμιση.

Ο συγγραφέας παραθέτει τις διάφορες σχετικές απόψεις, μαζί με τις δικές του και εντοπίζει τυχόν κενά και ατέλειες του Νόμου, σε σχέση με τον Ν. 146/1914 και τον Αστικό Κώδικα.

Επίσης, σε ιδιαίτερο κεφάλαιο το βιβλίο αναφέρεται και στο πρόβλημα της ποινικής προστασίας του καταναλωτή από παραπλανητικές διαφημίσεις, προτείνοντας "ιδιώνυμα" (ειδικά) ποινικά αδικήματα.

Τέλος, το βιβλίο περιέχει λύσεις, για τα προβλήματα της αποτελεσματικής προστασίας των συμφερόντων των καταναλωτών από τις "καταιγιστικές" παραπλανητικές διαφημίσεις.